

דף שבועי

בס"ד

פרשת ואתחנן תשפ"ו, מספר 1678

"ושננתם לבניך":

על מעמד המקרא ולימודו באשכנז בעת החדשה המוקדמת אריק לווי

המאה השבעעשרה, ביקר את הזנחת לימוד המקרא בראשית המסע החינוכי. ביקורת חריפה זו מופיעה כבר בספרו הראשון שנדפס: פירושו על פירוש רש"י לתורה, "גור אריה".

נקודת המוצא של המהר"ל היא הציווי "וְשִׁנַּנְתָּם לְבָנֶיךָ וְדִבַּרְתָּ בָּם" (דב' ו:ז), שעליו פירש רש"י, על יסוד דרשת חז"ל: "וְשִׁנַּנְתָּם – לשון חדוד הוא, שיהיו מחודדים בפך, שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו אלא אמור לו מיד". מהר"ל פותח בביאור דברי רש"י:

והטעם, כי צריך שתהיה נקרא "תורתו", דכתיב: "וְגִבַּרְתָּו יְהִיגָה יוֹמָם וְלַיְלָה" (תה' א:ב), וגם נקראת קנינו, [דכתיב] "כִּי לֶקַח טוֹב נָתַתִּי לָכֶם" (לקח', מלשון מקח וקנין, א"ל)... ואם מגמגם בתורה ומסופק בה, אינו שלו לגמרי.³

מכאן עובר מהר"ל לביקורתו הנוקבת על החינוך בראשית סדר הלימודים של הנערים "בדורות האלו ובארצות אלו". אף שהוא מציין שאין זה המקום לעסוק בדברים אלו ("אזכיר קצת מן הדברים אף כי אין זה מקומם"), הוא מסביר כי "קצרה רוחי מהכיל בראות לעיניים קלקול דרכי התורה". לדבריו, אם ישאלו את התלמיד עניין בתורה, "אין תשובה בפיו". תופעה זו נובעת מהעובדה ש"דור הפחות הזה סרו מן הדרך הישר" של הראשונים.

בהמשך דבריו, מהר"ל מציע אנלוגיה המבהירה את טיב הטעות:

הם נוהגים כאדם שכל הרואה אומן הבונה חומה וחופר יסוד עמוק, והסכל חושב שזהו מעשה הבל, ותוהה מדוע לחפור מתחת לארץ במקום להעמיד את החומה על קרקע שווה.

עיקרון זה משתקף בדברי חז"ל שקבעו את סדר הלימוד: "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה..." (אבות ה, כא). מסביר מהר"ל:

בלימוד התורה באשכנז, ובמיוחד בתוכנית הלימודים המתקדמת, התמקד העיון בתלמוד ובעיסוק ההלכתי הנובע ממנו. תחומים אחרים, ובכללם לימוד המקרא, נדחקו לשוליים. לעומת זאת, חכמים ספרדים רבים העניקו ללימוד המקרא ולפרשנותו מקום משמעותי, ולעיתים אף את מקום הבכורה, בלימודם וביצירותיהם הספרותיות. עם זאת, אין להפריז בטענה שלימוד המקרא הוזנח באשכנז, ובהבחנה בין אשכנז לספרד בנדון.¹ די להזכיר את הפרשן החשוב והמשפיע ביותר של המקרא בתולדות ישראל – רש"י.

לעיתים הועלו התנגדויות להזנחת לימוד המקרא באשכנז, הן מצד מבקרים מבחוץ והן מצד קולות מובילים בחברה האשכנזית. לדוגמה, מחבר ספרדי במפנה המאה החמש-עשרה, ר' יצחק בן משה הלוי (= פֶּרֶפֶיט דוראן), מקונן על מצבו של לימוד המקרא "בימים אלה ובזמן הזה", ומדגיש כי "החולי הזה חזק מאוד בצרפת ואשכנז".² באופן דומה, ר' יהודה ליווא מפראג (מהר"ל), הרב האשכנזי החשוב ביותר במפנה

* פרופסור אריק לווי, המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן, ראש הקתדרה לחקר פרשנות המקרא היהודית בימי הביניים ע"ש הרב ד"ר אשר וייזר.

1 לסקירות, ראו: מ' ברויאר, "מנעו בניכם מן ההיגיון", בתוך: **מכתם לדוד: ספר זיכרון להרב דוד אוקס**, בעריכת י' גילת וא' שטרן, רמתגן תשל"ח, עמ' 242-261; ר' קנלר, "הזנחת לימוד המקרא בימי הביניים ובשלהי העת החדשה", בתוך: **משאת משה: ספר זיכרון למשה קנלר**, בעריכת ש' מייזליש, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 188-225; F. E. Talmage, "Keep Your Sons from Scripture: The Bible in Medieval Jewish Scholarship and Spirituality", in *Apples of Gold in Settings of Silver: Studies in Medieval Jewish Exegesis and Polemics*, ed. B. D. Walfish (Toronto, 1999), pp. 151-171.

2 ראו **מעשה אפוד**, בעריכת י' פרידלנדר וי' הכהן, וינה תרכ"ה, עמ' 41. על דמות מורכבת זו, שכתב את רוב חיבוריו, ובהם "מעשה אפוד", בעת שחי כקונברסו, ראו: יוסף הקר, "פֶּרֶפֶיט דוראן באיטליה וגורל הספרים העבריים אחרי מאורעות קנ"א (1391)", בתוך: **בדרך אל המודרנה: שי ליוסף קפלן**, בעריכת א' ברלוב ואחרים, ירושלים תשע"ט, עמ' 61-91.

3 **חומש גור אריה השלם**, בעריכת י' הרטמן, ירושלים תשמ"ט-תשנ"ה, כרך ח, עמ' קכב.

לפי ר' יעקב הורוויץ, אחד מתלמידיו של מהר"ל, לא היה לר' אהרן צורך לדאוג יותר מדי. בהערה ארוכה שצירף לצוואה המוסרית הידועה של אביו ("יש נוחלין"), הוא פותח בשבח "דבריו הנאמנים" של מורו בנושא לימוד המקרא "בספרו גור אריה, בפרשת ואתחנן". המהר"ל הדגיש את נחיצות לימוד המקרא כיסוד הכשרתי לצעירים, ור' יעקב מרחיב את הדיון כשהוא מקונן על עולם שבו יהודים בכל הדרגות "משליכין אחר גיוון לימוד המקרא ואינם עוסקים בו כלל". הדבר נכון לא רק כלפי המתחילים בלימוד אלא גם אצל "קצת בעלי תורה".

בדיונו, ר' יעקב מפרש מקורות קלאסיים, בספרות החז"לית ומעבר לה, ששימשו להצדיק את דחייתו של לימוד המקרא. הוא גם מונה את מעלותיו של לימוד זה שאין להן תחליף, שכוללות רכישת:

חכמה ויראה, ההכנעה היתירה לפניו יתברך, החרדה והפחד מהעונשין של עונותיו, והחרטה הגמורה ממעשיו הרעים, ועזיבת החטאים, והתעוררות התשובה, והרחקת העבירות, וזריזות המעשים, גדולה והכנעה יתירה לפניו יתברך.

כבר בראשית דיונו, בטרם יפרט את טענותיו, פורצת מדברי ר' יעקב *cri de cœur* על מצבו של לימוד המקרא בדורו, כאשר הוא שואל: "מה נדבר ומה נצטדק לפניו יתברך שאנו משליכין אחר גיוון תורתו, הדברים שיצאו מפיו יתברך בעצם וראשונה?"⁹ חרף ההתעניינות הגוברת במקרא באשכנז בראשית העת החדשה, שאלתו של ר' יעקב המשיכה להדהד עוד דורות רבים.¹⁰

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון עורכת לשון: רחל הכהן שיף

הראשונים", בתוך: **תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע**, בעריכת א' ריינר ואחרים, אלון שבות תשע"ב, כרך ב, עמ' 746-705.
 9 ר' יעקב הורוויץ, "צואה", בתוך: ר' אברהם הורוויץ, **נוחלין**, ירושלים תשכ"ה, עמ' 105-109, הערה מ'.
 10 ראו דברי ר' יוסף תאומים במאה השמונהעשרה ב"אגרת [למלמד] (פרי מגדים, ניו יארק תש"א, עמ' דף ב', עמ' א): "והבכורים האומרים כי חרפה להם ללמוד בישיבה פרשה חומש עם רש"י וקפיטול [פרק] בנביאים וכתובים, לו חכמו ישכילו היו לומדים זה ראשונה מכל... ואני משבח הספרדיים בזה".

והכל כדי לתת לנער משא כפי שיוכל לשאת לפי טבעו... כשם שהשם יתברך סידר לילד את חלב אמו כדבר המקובל עליו, ולא סידר לו מזונות שאינם לפי ערכו, כך סידרו והגבילו חכמים את הנער לפי טבעו.⁴

בפנייתו אל דרכי ההוראה בפועל, המהר"ל מתאר בניסוח חריף את המצב העגום והמעוות:

אך הטפשים בארצות אלו, דרכיהם היפך זה, מלמדים עם הנער מקרא מעט מן הפרשה ומפסיקים, ובשבוע הבא מתחילים פרשה שנייה, ובכלות השנה לא ידע הנער דבר, כי נשכח ממנו הראשונים, וכאשר הוא נעתק מן המקרא, מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו.⁵ בעוד מהר"ל גרס כי לימוד המקרא הוא היסוד המכריע בחינוך היהודי, בן דורו ר' אהרן, רב בעיר פוזנא שבפולין, השמיע מחאה מפתיעה נגד עיסוק בלימוד המקרא שחורג מן המינימום. דבריו, שנשא בדרשת 'שבת הגדול' בשנת ש"ט (1559), צוטטו בכתב פולמוס שמחברו, ככל הנראה, הוא ר' ישראל בן שלום שכנא, בנו של מורו של ר' משה איסרליס.⁶ לפי ר' ישראל, ר' אהרן טען בדרשתו ש"אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבדו... ואפילו העשרים וארבע אין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאוד".⁷

את הביקורת יוצאת הדופן, ואולי חסרת התקדים הזו על לימוד המקרא, יש להבין על רקע השינויים שחלו בעולם הרוחני והחינוכי האשכנזי בעת החדשה המוקדמת, שחלקם נקשרו במישרין להמצאת הדפוס. לפי הבנה זו, מה שר' אהרן ירא ממנו היה החתירה תחת סדרי העדיפויות הלימודיים ארוכי השנים של החכמים והלומדים באשכנז, עם הדגש על לימוד התלמוד וענייני הלכה. הסכנה שעמדה לנגד עיניו הייתה הזמינות הגוברת של ספרי מקרא שנתאפשרה בזכות הדפוס, דוגמת המהדורה השנייה הרווחת והפופולרית ביותר של (מה) שייקרא לימים) "מקראות גדולות", שנדפסה בוונציה בשנת רפ"ה (1525).⁸

4 **חומש גור אריה השלם**, עמ' קכג-קכד (בעמ' קכג, הע' 30, העורך מפנה למקומות רבים בכתביו המאוחרים של המהר"ל, שבהם הוא חוזר על התנגדותו לקלקול סדר הלימודים בימיו).

5 **חומש גור אריה השלם**, עמ' קכה.
 6 עד לאחרונה רווחה הדעה כי מחבר כתב הפולמוס הוא ר' אברהם הורוויץ, תלמידו של רמ"א, אבל יהודה זייבלד העלה טענות משכנעות שיש לייחס את הדיווח לר' ישראל בן שלום. ראו: "היבטים חדשים ב'פולמוס פוזנא' ו'ירושתנו' (תשע"ב), עמ' רט-שיב. לעתים יוחס לר' אהרן שם המשפחה "לנד", אך התברר שמדובר בציון תפקידו כרב מדינה (= Landesrabbiner).

7 Ph. Bloch, "Der Streit um den Moreh des Maimonides in der Gemeinde Posen um die Mitte des 16. Jahrhundert", *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 47 (1903), p. 167.
 8 א' ריינר, "אין צריך שום יהודי ללמוד דבר רק התלמוד לבדו": על לימוד ותכני לימוד באשכנז בימי הספר